(Տատիկ), Գնդիկ (Խիզան), Մոկս եւ Մաւիամ գետերը[54]: Թէպէտ եւ փոպարման զառիթափը կլծուռով կամ մաշմամբ (Erosion) աստիճ պատառոտած է, սակայն Օսվալդ կրնար Մշոյ դաշտին մէջ նկատել այն խարխոյային երեսակները (Facette), որոնք ըստ Davisի այնպէս նկարագրական են փոպարման կրասեր զառիթափներուն համար: Այն կէտը թէ հողաբաժնիս շերտագրութիւնը յետ-նուազագրդեկային է, կ'ապացուցի այն իրողութեամբ թէ Մշոյ փոսին անմիջապէս հիւսիսակողմը գտնուող Նուազագրդեկի լեռնաշղթային մրրնաւերուն մէջ հետք մը չկայ փայլարի[2]. բան մը՝ որ անխուսափելի պէտք էր. որ ըլլար, եթէ Տաւրոսեան բարձանց շատ տարածուած փայլար-հերձաքարերն այն ժամանակ բաց կեցած ըլլային: Ասոր ճանաչեւ փոքր բեկումները կրնանք որոշ տեսնել Մշոյ փոսին հիւսիսային եւ հարաւային եզերքը, օրինակի համար՝ Կառնիրաշի[55] եւ Նորշէնի

(«կամ կ՚անէքթ՚ը»), «Գիւղէ՝ գիւղ՝ ջուր, Տալ՝ որի՛ չ՚ը եւն. ոմանք ի վերջոյ նաեւ խո՛ւբ՝ իբր միւս կէս համանուն գետոյն եւ խուլ գետաձի ջուր (Հմմտ. Ա—ԴՕ, էջ 124 եւն, «Սասուն», էջ 8, եւ այլուր)։ Երրորդ առասն է այն՝ որ կը բղխի Ծ՚վո՛ւրէ եւ բարձրաբերձ Մ՚ուխո՛ւկ Լինչ քրդաձեւ Meleta, 11.500 ոտք) եւ կ՚ընթանայ Ղ՚ըզըն (Լինչ՝ Gharzan-D.) լեռան ուղղութեամբ, եւ կը կոչուի արդէն Batman-su, բուն գետոյն անուամբ, որ ընդունելով Սասնոյ ջուրերն եւ վերջոյ բոլոր օժանդակները՝ իբր Բ՚ութման գետ Տիգրիս կը թափի (հին՝ Քաղէրի եւ Նէմֆէոս. Հմմտ. Հէ՚ըլման, «Հին Հայոց տեղ ու անուններու», էջ 159—179, եւն)։ — Գետերուն ընթացքն այսպէս՝ Լինչի հետեւմամբ. Բոլորովին տարբեր է կիպերտի նորագոյնը («Փոքր-Ասի՚ա՚, Թերթ՚ Տիարպէքիր), որ գետերը մեծ մասամբ կիտ՚ա դրեալ նշանակած է իբր տակաւին անորոշ։ Խուրթայ լեռներէն եկած Քոթաիթ (հնոց Chothaitae) Տաւրոսեան գիծը կը կտրէ դէպ ի ա՚ եւմտք՚ Antogh-D. (Անթող), Kurdik-D. (անյայտ. կ կ՚ը տ ը), Chandush-D., Chulp-D. (Խո՛ւբ), Darkosh-D եւն։ Անթողի յարակից քիւրտն արդ Gepik-D., եւ գրեթէ հիւսիսէ հարաւ երկարող լեռնագիծը Charzan-D., այսինքն՝ Հէղէնէ-ո՛ւրը, քրդ. «կանիէ ղըրխը» (Հմմտ. «Սասուն», էջ 7)։ Վերը յիշուած Խո՛ւբէ-գետը՝ սկզբնական մինչեւ Տիգրիս խառնուիլը՝ կը կոչուի Բոհտան (Batman-su), հնոց՝ Նէմֆէոս (Nymphaeus). — որ երկար ժամանակ Հռոմէական սահմանն էր, — եւ գրեթէ միայն արեւմտեան օժանդակներ ունի, յատկապէս՝ Լիճէ ջուրը, զոր կը համարի հնոց Elegerda (Illyrisis), Նէրսիէ՚ոտ ջուրը՝ զոր կը համարի հնոց Նիկէֆո՚ռոս (Nicerphorus, քանի որ Նիկիերա կը համարուի հին ՏէքրաՀէը՚ (Հմմտ. «Սասուն», էջ 7)։ Վերը յիշուած Խո՛ւբէ-գետը՝ սկզբնական մինչեւ Տիգրիս խառնուիլը՝ կը կոչուի Բոհտան (Batman-su), հնոց՝ Նէմֆէոս (Nymphaeus). — որ երկար ժամանակ Հռոմէական սահմանն էր, — եւ գրեթէ միայն արեւմտեան օժանդակներ ունի, յատկապէս՝ Լիճէ ջուրը, զոր կը համարի հնոց Elegerda (Illyrisis), Նէրսիէ՚ոտ ջուրը՝ զոր կը համարի հնոց Նիկէֆո՚ռոս (Nicerphorus, քանի որ Նիկիերա կը համարուի հին ՏէքրաՀէը՚), չհաշուելով միւս օժանդակները։ Արդ կիպերտի այս քարտէսը — որ չունի «Ըբուլջեւ/ղ» կամ նման անուն մը — բուն Սասնոյ ջուրերը (Անառքաջուր, Տալ՚ըորիկի-ջուր, Ծովասարի բազուկը, եւն) չի կապեր Բաթման-Նիմֆիոսի հետ, այլ արեւելեան ուրիշ գետոյ մը հետ, որ Սասնոյ՝ արեւելեան, հարաւարեւելեան եւն կողմանց (Բուսանք, Մոսկան եւն) ջրերը կ՚ամփոփէ, ցորչափ Բաղիշոյ գետոյ աւազանին չեն վերաբերիր։ Լինչ այս գետը կը կոչէ Խո՛ւր կամ Հաղ՚ո՛ կենդրոնին անուամբ՝ Hazo-su։ Այս անունն ունի կիպերտ ալ, բայց իբր բուն անուն կը նշանակէ Arzan-su, այսինքն՝ հին Ըրզն կամ Ըրզէ, անուն գետաւանին (հնոց Arzanene) եւ կենդրոն քաղաքին, որուն աւերակները կը նշանակէ կիպերտ՝ Arzn (եւ աւորձեւ Arzōn), Լինչ՝ աւելի հարաւ՝ Arzen (Հմմտ. նաեւ Հէ՚ըլման, անդ, էջ 167—169)։ Գետոյ օժանդակներէն յիշելի խորշուն, վճճակի ջրերը (Charzan, Լինչ՝ Kharzan) որոնց մին նախ կը թափուի գետը, միւսը՝ հիւսիսէն հարաւ հոսող գետոյն Ութաւանի քով դեպ ի Բրե՚ելը գտնելէն ետքը Տիգրիս թափելէն քիչ յառաջ։ Այս գետոյն ընթացքին վրայ գտնուելու եր նաեւ հին ալխարհագրութեան Քաղ կամ Քէղ գաւառը. (Հմմտ. Հէ՚ըլման, անդ, էջ 160, 169, 177)։ Ուրիշ մանրամասնութիւնք սեղոյս չեն վերաբերիր։

Ծ. Թ.

[54] Բաղէյի գետոյն (Bitlis-su) կը միանայ Քէ՚ոբէի կամ Քաղի գետը (Keser-su) այն է՝ Տո՚ոթկի ջուրը (Հմմտ. նաեւ կիպերտ նորագոյ՚ը՝ Kezer կամ Tatik-ջուր), եւ երկուքը՝ Տիգրիս չթափած՝ կը խառնուին Բոհտան (հին՝ Քէրմ՚) գետոյն։ Այս Bohtan-su բազմաթիւ օժանգակներ ունի։ Նախ կը միանայ այն գետը՝ զոր քարտէսները Ghindig-su կը կոչեն, յայտնապէս քրդական ձեւ մը (Գընդըկ) համանուն գիւղի մ՚անուանէն, որ Լինչի քարտէսին համեմատ աւելի Սպարկերտ (Լինչ եւն՝ Ispert) գտնուի վերաբերլ՚ը է։ Հայ ձեւն ըլլալու է՝ իբր Գնդկի համ ման. (Հմմտ. նման անուններու Գնդ՚ո՛ռ, Գընդ՚ոռ՚ը

զառիթափը կլծուռով կամ մաշմամբ (Erosion) աստիճ պատառոտած է, սակայն Օսվալդ կրնար Մշոյ դաշտին մէջ նկատել այն խարխոյային երեսակները (Facette), որոնք ըստ Davisի այնպէս նկարագրական են փոպարման կրասեր զառիթափներուն համար: Այն կէտը թէ հողաբաժնիս շերտագրութիւնը յետ-նուազագրդեկային է, կ'ապացուցի այն իրողութեամբ թէ Մշոյ փոսին անմիջապէս հիւսիսակողմը գտնուող Նուազագրդեկի լեռնաշղթային մրրնաւերուն մէջ հետք մը չկայ փայլարի[2]. բան մը՝ որ անխուսափելի պէտք էր. որ ըլլար, եթէ Տաւրոսեան բարձանց շատ տարածուած փայլար-հերձաքարերն այն ժամանակ բաց կեցած ըլլային: Ասոր ճանաչեւ փոքր բեկումները կրնանք որոշ տեսնել Մշոյ փոսին հիւսիսային եւ հարաւային եզերքը, օրինակի համար՝ Կառնիրաշի[55] եւ Նորշէնի

եւն), եթէ չէ յիշատակ մը հին կէ՚ի՚ի գաւառին, որ այս կողմերն ըլլալու եր. (Հէ՚ըլման, էջ 177 կը համարի արդի Շէրուանը)։ Մեր մէջ գետը յաճախ կը կոչուի Խէչան՝ գաւառին եւ այժմ անշուշտ կենդրոնին անուամբ։ Վերին ընթացքը կը կոչուի Kasan-därä, այսինքն՝ կէ՚ոշ՝ երկրորդ գետն է Մոկաց, եւ որվհետեւ Մո՚ս միշտ կը գրուի Mukus, գետն ալ՝ Mukus-su. (Հմմտ. Ո՚ր գետ. Հմմտ Հէ՚ըլման, էջ 199, 200, 258)։ Վերջապէս յիշատեալ մասը որ սկսելով արդի Նո՚ըդո՚ռի գաւառէ՝ անոր անուամբ կը կոչուի, եւ բացի բազմաթիւ օժանդակներու անուններէ՝ նշանաւոր Հո՚ֆէ՚ոց լեռն անցնելէն ետքը կ՚առնու յատկապէս Marjem-su յորջորջանքն, Մո՚ըմ՚ոյ (Ատուածամօր) անուամբ նոյն վանոյ։ Արդ որվհետեւ Լինչ գրած է Mirjem, գերմ. բնագիրն անգղիերէնի ընթերցման համեմատ գրած է՝ Mirdjem, ուստի իբր «Միրջ՚ի՚մ» (Հմմտ. «Տէր-Մէրիէմ՚-ո՚ռ՚», Հոգ ոց-վանքէ սկսեալ, Հան, 1890, էջ 180)։

Ծ. Թ.

[55] Գրուած Karnirasch եւ Norschen. Լինչ կը նկարագրէ այս կառնիրաշ՝ քուրդ չէն մը նիմրուսի ոտքն, ուսկից սկսած է զառիվեր ելքը դէպ ի Նիմրուսի գագաթը, կառնիրաշէ յառաջ անցնելով Գիւղ-Քաւլէ («Լճակի սկիզբ»), ուր կը բղխի Մեղրագետի (Թուրքաց Kara-su) մէկ առաջը, միւսը բղխելով հանդիպակաց լեռներէն, եւ այս առաջին վրայ է Նորշէն, այսինքն՝ Ք՚որ՚ը-Նո՚ըշէն, որուն մօտ է ակն-լճակ մը. (բուն Նո՚ըշէն Մշոյ հիւսիս-արեւմտակողմը կը գտնուի). ուրիշ ակն մը Մո՚ըխ (Morkh) գիւղի մօտերը կը գտնուի. երրորդ մը լերանց մէջ՝ Նէ՚ոթ (Nist) գիւղի մօտ (Հմմտ. Լինչ, II, 162, 319 եւն, Քարտէսը, եւ գեղեցիկ Տախտակը Նիմրուսի եւ շրջակայից՝ անդ, էջ 312—313, ուր ներկայացուած է նաեւ Մշոյ դաշտին այս սպառուածը)։ Նիմրուսի հրաբուղէն ու շրջակայքն երկրաբանական տեսակէտով մանրամասն գծած է Օսվալդ (անդ. բնագիր, էջ 154—155)։ Եւ բնականապէս յաճախ նկատողութեան առած յիշեալ տեղերը (Հմմտ. Կաբնէրալ՝ անդ, էջ 148, 151, 154. Նո՚ըշէն՝ անդ, էջ 109, 149, 154, 270. Մո՚ըխ՝ էջ 149, եւն)։ — Քիչ մ՚եաբը յիշուած Կարաջա (Գոբաճա) լեռան մասին (Karadja,

մօտ. եւ հաւանօրէն տակաւին կը շարունակուին տարբերական (differential) շարժումները, — գաղափար այն տասիկ երկրաշարժներէն, որոնք այս խորանիստը յաճախ կ'ապրեցնեն:

Բիւրեղական հերձաքարերու գօտի մը կը տարածուի Արեւմուտքէն՝ Ուզունհայլայէ մինչեւ Արեւելք՝ Քելը-լեռը (5310 մեթր): Ուր որ ձգուածքը ծանօթ է հերձաքարերը հարուածումէ պէտ է հնարաւոր սխալութեամբ ծալում մը կը ցուցընեն: Շրջանակին թէ արեւմտեան եւ թէ արեւելեան ծայրը, մեկ կողմանէ Անահիտ լերան եւ միւս կողմանէ Զազլոսի լերանց մէջ՝ այս հերձաքարերուն վրայ նստած են Դեւոնեան խաւեր:

Տակաւին շատ անկատարօրէն ծանօթ է երկրախաւսական կազմութիւնը: Ըստ երեւութին փոխադիր շերտերուն մանաւանդ հարաւային երեսին վրայ՝ դեակը շատ մեծ տարածում մ'ունի, այն՝ թէ նեղքինը (ածխաքար մառներ եւ աւազաքարեր) եւ թէ նաեւ Դրամախեցեայ կիրը, օրինակի համար՝ Բոհտան գետոյ աւազանին մէջ: Տուր-Աբդինի սեւակուճերն ու Մարտինի կաւճային եւ Այդարպեկեան բլուրներն Ասորական հարթաստանին կը վերաբերին. եւ Կարաճա (Սեւ) լեռան հնկայական սեւակուճ-զանգուածը կ'երեւայ թէ Տաւրոսեան Հաստարանին պիմանկուն աւարտելուն հետ պատճառական աղբիւր մ'ունի:

Հ. Ց. Տ.

(Շարունակելի:)

անգղ. Karaja) Հմմտ. անդ՝ 9—11, 422, նաեւ Լինչ. II, 388. (Հին՝ Սեռ լեռան Ա՚ռպ կամ արդի Տիարպէքիրի հարաւ արեւմուտքը, Սեւերակի արեւելքը)։

Ծ. Թ.

ԱՐԵՒԸ ՀԱՅՑ ԹՈՂԱՎԱՐԻԱԿԱՆ ՀԻՒՐԱՆՈՑԻՆ ՄԷՋ

Զկայ ազգ մը ամենահին ժամանակներէ ի վեր՝ որուն կրօնական կեանքին մէջ մեծ դեր խաղացած չըլլայ Արեւու պաշտօնը: Այնչափ ծաւալուն եւ խորաթափանց է այս մասին ժողովրդական հաւատաքը, որ դեռ մինչեւ հիմայ մնացած է այն, նոյն իսկ քաղաքակիրթ ազգերու մէջ:

Իրողութիւնս չափով մը ըմբռնելի պիտի դառնայ, երբ նկատենք արեւու կատարած դերը բնութեան մէջ, եւ այս՝ ո՛չ թէ իբրեւ զարգացած մարդու ակնոցներով, այլ հին դարերու բնամարդուն աչքերով, որուն առջեւ բնութեան ամէն առարկայ կեանք ունէր եւ անլուծանելի առեղծուածներով աջքղղուած էր: Բնամարդը երբ տեսնէր, որ խաւար գիշերէ մը վերջ՝ արեւը արշալոյսի բոցերուն մէջ նորէն կը ծագի եւ համայն բնութեան նոր կեանք կը բերէ, կ'ողջունէր անոր մէջ լուսոյ աստուածը, որ խաւարին յաղթելով եւ զայն փախուստի տարկելով՝ մարդը գիշերուան արհաւիրքներէն կ'ազատէր: Նոյնպէս երբ նկատէր, թէ աստուածը ձայն արեւը թուղթ ամպերէ կը պաշարուի եւ ամպերը արեւուն վրայ յարձակելով կը կուռին եւ զայն կարճ ժամանակ մը դերի կը բռնեն: Միւս կողմանէ արեւու հետ բոսն իր կողմնակից ոգիներուն հետ անոնց դէմ կը մաքառի եւ մարտն իր յաղթութեամբ կը վերջանայ: Շատ հայեացքներ թեամբ կը վերջանայ: Շատ հայեացքներ բնութեան այսպիսի երեւոյթներէ առած են իրենց ծագումը:

Այս տեղ միտք չունինք սակայն լուծել այն ամէն կնճռոտ հարցերը, որոնք սերտօրէն կապուած են արեւու պաշտօնին հետ. պիտի փորձենք միայն այս մասին քանի մը հայկական հաւատալիքներ համեմատել ուրիշ ազգերու նմանօրինակ հայեացքներուն հետ: Ահա՛ մեր համեստ նպատակը:

1. Երկու բառ ունինք «գորեկուան լուսաւոր» իմաստով. արեւ եւ արեգակն, որոնք աստւգաբանօրէն նոյն արմատէ են[1]:

[1] Ղ. Ց. Տալեան, Ուսումն դասական հայերէն լեզուի: Վիեննա 1920, էջ 171: — Caroïdis, Bemerkungen zu den alten kleinasiatischen Sprachen und Mythen, Straßburg i. E. 1913, էջ 125:

© National Library of Armenia

Արեգակն բառին վերջին վանկը զանազան մեկնութիւններու արժանացած է: Նոր Հայկազեան Բառգիքը կը ստուգաբանէ. «Ակն արեգի կամ արեւու. աղբիւր ղղալի լուսոյ». Նոյնպէս Արեւակն բառի տակ. «Ակն արեւու, ակն լուսոյ»: Մ. Էմին [2] արեգակն բաղդով արեւու աչք կը հասկնայ: Հ. Ղ. Ալիշանի [3] համաձայն «Արեգակն է... ակն (աչք) տիեզերաց». եւ դարձեալ. «ինչպէս աղբեր–ակն՝ ջրոյ բղխուն ցուցնէ, սա այլ (արեգակն) տաքութեան եւ լուսոյ»: Մ. Աբեղեանի [4] կարծիքով «ակն» բառը պատուական քար հասկնալու է: Carolidis [5] թերեւս արեւու աչք ըլլայ, կ'ըսէ, արեգակն բառը: Ինչպէս կը տեսնուի միայն վերջինս կասկածով կ'ընդունի Էմինի տուած մեկնութիւնը, որ ճիշդ է: Վերջերս Դոկտ. Հ. Ա. Մաթիկեան ազգագրական համեմատութիւններով ցոյց տուաւ [6], որ Արեգակն բառը արեւու աչք միայն կրնայ նշանակել: Այսպէս նաեւ Աճառեան եւ Meillet [7]:

Համոզուելու համար թէ ուղիղ է մեկնութիւնս, բաւական է համեմատութեան առնուլ աղբերու դիցարանութիւնը [8]: Արեգակը Ռիվէդայի մէջ Միթրայի (լուսոյ աստուածի) աչքը կը համարուի: Իսկ պարսիկները Արամազդի աչք կ'անուանեն [9]. Ճապոնները կը կարծեն թէ արեւը Իդանամիի ձախ աչքն է, իսկ աջը՝ լուսինն է. Եգիպտացիներուն քով արեգակը Հոր եւ Ռա աստուածին աչքը կը կարծուի. նոյնպէս Յոյները Հելիոսը Զեւսի կամ երկնքի աչքը կը նկատէին: Հին Մեքսիկացիներու Տլալոկ աստուածը մխականի կը մտածուի, վասն զի արեւն անոր աչքին հետ կը նոյնանայ: Մարխանեան կղզիներու բնակիչները Պունտան արարչադործ աստուած մը կը ճանչնան, որ մեռնելու առեն իր քոյրերուն կը պատուիրէ, թէ իր աչքերէն արեւն ու լուսինը չինեն: — Այսչափս արդէն բաւական է հաստատելու, թէ ի'նչպիսի տարածութիւն ունեցած է արեւու պաշտօնը, եւ թէ վերի տրուած մեկնութիւնը — որ արեգակն՝ արեւդ աչք կը նշանակէ — ճիշդ է [10]:

Արդ, ամէն օր երկնքի կամարին վրայէն ընթացողը հսկայ աչք մըն է, որուն ակնարկին տակ կ'լինան նոյն իսկ ծովուն խորքերն եւ անդունդներուն ունչերը: Ամենատես է այդ աչքը, որ կը վերաբերի գերագոյն աստուածին: Այս սերտ ազերսը, որ կայ ամենատես աչքին՝ արեւուն եւ գերագոյն աստուածին՝ արդար դատաւորին միջեւ, յատուկ բերած է այն ըմբռնումը, թէ արեւը դատաւոր եւ արդարութեան աստուած է: Ուստի չատ հասկնալի կը դառնան այն երդումները, զորոնք չատ ազգեր կ'ընեն արեգակը վկայ կանչելով: Մեր քովը ալ կար արեւով երդնուլը: Ակնեցիները «Արե՛ւ» [11] ըսելով վկայ կը կանչէին արեգակը: Նոյնպէս Վարանդայի, Բուլանըխի մէջ [12]: Ասորաբաբելական Շամաշը դատաւոր կը կոչուի, եւ իբր արդարութեան պահապան կը փառաբանուի [13]: Պարսիկներու Միթրան [14], «ընդարձակ վիհերու տէրը», երբեք չի քնանար, ամէն բան կը տեսնէ եւ կը լսէ՝ իր հազար աչքերով եւ հազար ականջներով: Դաչինք դնելու ժամանակ Ցոյները [15] վկայ կ'ընէին արեւը զոհերով, վասն զի կը հաւատային, թէ արեւու աչքէն ոչինչ կը խուսափի [16]. արեւն է որ Հելիոսոսի կը յայտնէ Ափրոդիտէի անհաւատարմութիւնը [17]: Երբ Պղուտոն Պերսեփոնէն կը հափշտակէ, Դեմետր — անոր մայրը — արեւուն՝ «աստուածներու եւ մարդկան հսկիչին» կը դիմէ [18] որ իրեն կ'իմացընէ, թէ ո՛ւր է իր դուստրը: Եգնիկ [19] նոյն ազգին համար կը հաստատէ, թէ լրենց տալին աչքերը կը համարէին աստղերը:

Արդ եթէ այս աչքով նայինք «Արեգակն Արդարութեան» բացատրութեան վրայ, այն առեն լմնատ մը կ'առնուի: Քրիստոսի այդ անուանակոչումը հին ժամանակներէ ի վեր ընացած է քրիստոնեայ եկեղեցիներուն մէջ: Բնական է այս գաղափարը քրիստոնէական ծագում չունի եւ փոխառութիւն է. բայց թէ ուսկի'ց, անորոշ է: Արդէն Հին Կտակարանի [20] ծանօթ է այս բանաձեւը, որուն հանդիպեցանք նաեւ ուրիշ ազգերու հաւատքին մէջ: Արեւօք այս վոխառութիւնը հրէութենէ՞ն, թէ ուրիշ կրօնէ մը եղած է, նոյնպէս անստոյգ կը մնայ: Կրնայ ըլլալ, որ Միհրապաշտութենէ յառաջ եկած ըլլայ, ինչպէս Պրոֆ. Եոհան Ֆուրանէր [21] հաստատել կ'ուզէ: «Միհրապաշտութիւնը քրիստոնէութեան բացատրութեան կերպերուն վրայ ալ ազգած է՝ պատկերներու եւ նմանութիւններու մէջ, որոնք արեւու աստուածին կը հայէն եւ Քրիստոսի՝ իբր ճշմարիտ լուսոյ կը մերձենան: Դէօլգէր կաթոլիկէ քննադատն այս բանը հաստատեց Քրիստոսի տրուած «Արեգակն Արդարութեան» [22] բացատրութեան մասին: Հին արեւելքի մէջ (բայց մենք ինչպէս տեսանք՝ ուրիշ չատ տեղեր) արեւն ամբողջ երկրի դատաւորը կը նկատուէր, որ «արդարութիւնը կը տեսնէ եւ իրաւունքը կ'ըսէ» (պարսկական երդում) եւ «անիրաւութեան պարանոցին վրայ կը կոխէ իր ոտքով». (բաբելական բնագիրը՝ Ք. յ. 2500ին)»:

Ցաճախակի է նաեւ արեւն իբր աներեւակայելը: Եգնիկ [23] «Ցունաց խմաստնոց» դէմ գրելով՝ կ'ըսէ. «Եւ այնու կենդանութեամբ, ասեն Ցունաց խմաստունք, ամենայն արարածք գնորա (ոգւոյն) բնութենէն կախեալ կան, որպէս ճառագայթք արեգական զանուէն կախեալ կան: Եւ ինքն մի է եւ բազում է, եւ բազում է եւ մի, որպէս արեգակն մի է եւ բազում, զի մի անուն է եւ բազում ճառագայթք»: Եգնիկ հոս յոյն խմաստուններուն կարծիքը յառաջ կը բերէ. բայց որովհետեւ զայն չի' մերժեր իբր սխալ, ինչպէս սովոր է հերքել անոնց բներեւութական անճշդութիւնները [24], պիտի հետեւցնենք, թէ լռելեայն կ'ընդունի: Նախնեացց թարգմանութիւններու մէջ ալ կայ նոյն հայեացքը. «Որք ընդ արեգական մերկ չէկարէցեն հայել, նային ընդ ջուրն եւ զանձինս իւրեանց տեսանեն»: Լուսինն ալ մենայն իսկ զանձին տեսանեն»: Լուսինն ալ անիւ կը մտածուի. «կարես տեսանել զանիւ կը մտածուի. «կարես տեսանել զնիւն լուսնի [25]»: «Արեւու անձն ջազգի ջրոյն ճախրին... ձեւն ունի, որ գլորուեալ կոյ ճախրին... ձեւն ունի, որ գլորուեալ լով կը դառնայ ու կ'ընթանայ [26]»: Եգիպտացիներուն [27] Հոր աստուածին խորհրդանշանն է թեւաւոր բոլորակ մը եւ արեւու պատկերագրութիւնն անիւով մը կը ներկայացուէր: Նոյնպէս Ասորաբաբելացիներն [28] Աստւրի պատկերը թեւաւոր բոլորակով մը կը ներկայացընէին: Մաղաքիայի Արդարութեան Արեգակը նմանապէս Գեւսուր է: Գերմանական դիցաբանութեան մէջ [29] անիւը հաւասար կը նկատուէր արեւուն: Գերմաններէնի մէջ դեռ մինչեւ այսօր կը գործածուի Sonnenscheibe բառը, որ արեւու բոլորակ կամ անիւ ըսել է: Հին առեն զարձած անիւներ օդ կը նետէին կամ լեռներէն վար կը գլորէին, արեւը խորհրդանշել ուզելով: Հին արեւապաշտ Գերուցիները պատկերակ կը չինէին արեւու պատկերը, որ չորակիկ կը չինէին արեւու պատկերը, որ չորակ երեսով բոլորակ մը կ'ըլլար:

Արեւու եւ վիշապներու [32] կռուին հա–

---

[2] Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկական հեթանոսութեանց: Թրգմ. Յովհ. Տր. Կրպ. Տէրոնցի, Արմաշ 1875, էջ 25:

[3] Հին Հաւատք, Վենետիկ 1895, էջ 84 եւ 85:

[4] Abeghian M., Der armenische Volksglaube. Leipzig 1899, էջ 41: Հ. Տաշեան այս գրքին վրայ մատենախօսելու առեն կասկածով կը մերձենայ այս մեկնութեան: «Երկնէր երկին» երգին «արեգակունք»ը «արեւու (նման) քարեր» իմանալը (Հանդէս Ամսօրեայ, 1929, էջ 320) ինձի անհատնական կը թուի: Դասական հայերէնը «ակն, ականիճ» յոգնակի հոլովով կը հասկնայ «աչք». «պատուական քար, գոհար» իմաստին համար ունի ուրոյն յոգնակի ձեւ մը՝ «ակն — ականիճ»: Ուստի պէտք է պահպանել սովորական իմաստը՝ «արեւներ», կամ «արեւ աչքեր»:

[5] Անդ, էջ 37:

[6] Կրօնի ծագումն եւ դիցարանութիւն, Վիեննա 1920, էջ 265:

[7] Հանդէս Ամսօրեայ 1927, էջ 757:

[8] Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte, I, 107, 157, 153; II, 16. 238 410, 438 եւն:

[9] Spiegel, Eranische Altertumskunde, II, Leipzig 1878, էջ 68:

[10] Եգիշէ վարդապետի քով՝ նոյն իսկ կը հանդիպինք «ակն արեւու» ձեւին. Հարց եւ Պատ., Վիեննա 1924, էջ 58: Նոյնը տես նաեւ Հայկազ. Բառգ.ի մէջ՝ «ակն» բառին տակ, էջ 24:

[11] Հանդ. Ամս. 1909, էջ 56: Ազգ. Մատեան, կ., էջ 242:

[12] Ազգապրական Հանդէս, Բ, 217, Զ, 31 եւն:

[13] Orelli, անդ, I, էջ 200:

[14] Անդ, II, էջ 157: Spiegel, անդ, II, էջ 77:

[15] Հոմերոս, Իլիական, Գ:

[16] Անդ, ԺԴ:

[17] Հոմերոս, Ողիսական, Ը:

[18] Հոմերոսի վերագրուած երգի մը մէջ, որ Դեմետրի ուղղուած է:

[19] Վենետիկ 1914, էջ 236:

[20] Մաղաքիա, Դ, 2. «Ծագեսցէ Արեգակն Արդարութեան եւ բժշկութիւն ի թեւս նորա»:

[21] Mithrasreligion und Christentum, „Wiener Kirchenblatt", 1927, Nr. 13, էջ 7:

[22] Sol Justitiae.

[23] Անդ, էջ 234:

[24] Չմմա. էջ 229—277:

[25] Տե'ս Հայկազ. Բառգ. «Անիւ» բառին տակ. Աստիճաններն ալ երկի'րը բոլորակ կը կարծեն անիւի պէս. անիկա եղան մը կոտորէն վրայ կը հանդչի, ինչպէս անիւը առնակին վրայ. Ազգապր. Հանդ. IX, էջ 264:

[26] Սրուանձտեանց, Գրոց ու Բրոց, էջ 107: Մաթիկեան, անդ, էջ 270 եւ 273:

[27] Orelli, անդ, I, էջ 159:

[28] Kaulen, Assyrien und Babylonien 1891, էջ 204:

[29] Wunder im Weltall, herausg. von Paul Sieberz, 2 Folge, էջ 276:

[30] Religion und Kultur, Beilage zum „Wiener Kirchenblatt", 1924, Nr. 25, էջ 1:

[31] Orelli, անդ, II, էջ 421:

[32] Բայց չատ մը ունի ջրաբնակ ապակ'ըսէ. «Այս անունը տեսա ազբու ունի ջրաբնակ ապոպելական էակի մը հին չարեթական պաշտամունքին հետ. անկա իբր օձ կամ ձուկ երեւան կու գայ եւ — հնախօսական տեսակէտով — անոր հետքը ընացած է հին հայկական յիշատակարանները վրայ: Համեմատէ՛ Հայ. ուշազ, վիշապ. վրաց. վիշապ, գվելեշապի. մինգր. գվերշապի»: Ցետոյ ավեստական «աժի» բառը, քաղդէական Տէհդրա–Տէուբա (= Տէր վիշապներու), Հասաական Տէհդրա–Տէուշ (նոյնպէս) վիշապ բառին հետ յարաբերութեան մէջ կը դնէ. Publication d'hommage offerte au P. W. Schmidt, Vienne, 1928, էջ 18—19: Հմմտ. Տաշեան, անդ, էջ 49 եւ 553:

© National Library of Armenia

ատաւլիքն ալ չատ ընդարձակ տարածութիւն ունի ժողովրդներու մէջ: Հայերու քով այս ամպրոպային մարտերու մասին եղած ժողովրդական հաւատքին մնացորդները համեմատաբար աւելի առատ են: Անոնց մէջ վխտացող քաջքերու եւ ուրիշ ոգիներու մէկ մասն ամպրոպային երեւոյթներէն ծագում առած է: Բայց ի՞նչ է այդ կռիւը: Մ. Աբեղեան [33] կը պատասխանէ. «Վիշապը, պատահոդմի կամ ամպրոպի չար անձնաւորումը, իր ընկերք չար ոգիների հետ, իրրեւ հոգի «թանձրացեալ ամպով [34]» բարձրանում է, արեգական լուսոյ երեսը կարում կամ փոթորկի մէջ յարձակւում է արեգական վրայ, որ իրրեւ աղջիկ է անձնաւորւում, եւ յափշտակում է նորան կամ ուրիշ առասպելներով երկնային անձրեւաբեր ամպերի, ջրերի առաջը կարում է եւ վայր հոսելն արգիլում է՝ անոնց առաջ ցամաք ամպերի լեռներ եւ բուրգեր կանգնելով»: Սրուանձտեանց [35] կը գրէ, որ սատանաները բիւր բիւրուց կը հաւաքուին երբեմն եւ կ'ուզեն արեւուն հակառակ կենալ, որպէս զի անոր «լոյս երեսը» չտեսնեն մարդիկ: Բայց արեւն ալ իր կողմէն ունի սեփական պաշտպանները, հրեշտակները, որոնք հրեղէն սրերով կը պատերազմին վիշապներուն դէմ, կը զարնեն, կը վանեն զանոնք սեւ ամպերուն մէջ: Այս ահեղ կռուին ձայնն է որոտումը· վայրակը՝ Գաբրիէլ հրեշտակին սուրն է, կայծակը՝ հրեղէն նետը, ծխանը՝ ազեղն: Մթնոլորտային այս վիշապներուն մասին ժողովուրդը կը պատմէ [36], թէ երբ որ Աստուած սատանաները կործանեց, անոնց մէկ մասն օդին մէջ առկախ մնացին: Ջաւախքցիներն [37] աւելի յառաջ երթալով՝ կ'ըսեն, թէ երկնքի եւ երկրի միջեւ մնացած սատանաները պղծէն կ'ըսուին: Նոյն հայեացքն իրենց հետ Եւրոպա փոխադրած են Բուկովինայի Հայերը [38]: Եղնիկ ալ արդէն պիտի «վան սատանայի յերկինքն անկանելոյ եւ յօդս թափառելոյ [39]»: Այս սատանաներուն մէջ կան ոմանք, որ 1000 տարեկան կ'ըլլան եւ այն տանն «չատ սարսափելի կը մեծնան»: Հրեշտակները, որպէս զի չարիքներու առջեւն առնուն, երկնքէն կ'իջնան, չղթայով կը կապեն այդպիսի վիշապն ու վեր կը քաշեն: Այնքան կը բարձրացընեն, որ մինչեւ արեւուն մօտ կը հասցընեն զայն, ուր կիպիչ կրակէն մոխիր կը դառնայ [40]: Արեւն, ուրիշ տարբերակի մը համաձայն [41], նստած կը մտածուի տիւթի մը քամակին վրայ եւ այս դիրքով կը սուրայ· իսկ տիւթն իր հսկայ թուրով կը պաշտպանէ զայն քաջքերու դէմ: (Յիշել պարսկական դրօշը:) Անցողակի կերպով ըսենք նաեւ, թէ Վահագնի մասին երգուած «երկնէր երկին»ն՝ իր յարակից պարագաներով եւ մեր ժողովրդական դիւցազներգութիւնը (Սասմայ ծռեր) հարուստ են ամպրոպային տեսագիծերով [42]:

Երբ այս ամպրոպային կռիւներն ուրիշ ազգերու [43] նման ըմբռնումներուն հետ համեմատենք, մեծ նմանութիւն կը գտնենք երկուքին մէջ: Եգիպտացիներու Ռա արեւաղիքն արեւելքէն մինչեւ արեւմուտք ընթանալու միջոցին կը կռուի Ապեպ չար օձին [44] դէմ, որ խաւարի չար ոգին է եւ պինդ կ'ուզէ, անոր համար իր արբանեակներուն հետ անոր դէմ կը մաքառի: Աստրաբարեկական Ռամմանը, որ արեւուն եւ լուսնին հետ եռեակ մը կը կազմէ, քառասայր չանթը ձեռքին կը ներկայացնէ պատկերներու մէջ, դէնք մը՝ որով կը չանթահարէ իրեն թշնամի ոգիները: Հնդիկներու համաձայն՝ երկնի եւ երկրի միջեւ կան բարի եւ չար (լուսոյ եւ խաւարի) ոգիներ, որոնք չարունակ իրարու հետ կը կռուին:

[33] Հայ ժողովրդական առասպելը: Վաղարշապատ 1899, էջ 157:
[34] Անանիա Շիրակացի, Ալիշանի քով, անդ, էջ 66:
[35] Գիրք ու Բրոց, էջ 109:
[36] Խրիմեան ազգապր· Ժողովածու, Ա, էջ 200:
[37] Ա գ գ ա գ ր· Հանդ· Ա, էջ 324· Զ, 7 եւն:
[38] Wlislocki Märchen und Sagen der Bukowiner und Siebenbürger Armenier, Hamburg 1891, էջ 51:
[39] Անդ, էջ 243:
[40] Սրուանձտեանց, Մանանայ, էջ 75: Ա գ գ ր· Հ ա ն դ· Ա, էջ 351, ուր կ'ըսուի թէ վիշապը եղնիկի յառաջ կու գայ: Թաթառը Բուլանըխցիներու մէջ «յուշապ» կը կոչուի, անդ, Զ, էջ 35: Հմմտ· Եղիշէ Վարդապետ, անդ, էջ 50: Եղնիկ, անդ, էջ 119—125:
[41] Ա գ գ ր· Հ ա ն դ· Բ, էջ 217:
[42] Աբեղեան, Հայ ժող· առասպ·, էջ 97—175: Հայ ժող· վէպը, էջ 164: Der armenische Volksglaube, էջ 77: Մատիկեան, անդ, 276—283: Աբրահամ քահանայ Կ. Պոլսեցի՝ իր «Պատմութիւն Անանանց» գրութեան մէջ՝ ուրիշ առասպելական բաներու հետ՝ կը հաղորդէ նաեւ հետեւեալը. «Տաճկաց թուին 624 (1228) ի Հալապ քաղաքին բոլորն վիշապ մի յայտնեցաւ· ինչ տեղ որ անցաւ այրեցաւ պղտածառերն, եւ այլ բաղում արտորայք եւ տգիմք այրեցան, եւ մարդիկն ցրուեցան ի բոլորն, անչէն անուէք մնաց· Աստուած ողորմեցաւ· օր մի ամպեց եւ մթացաւ, էջ ամպն որոտալով, էառ զվիշապն, ալրելով բարձրացաւ, մինչեւ որ այլ չերեւեցաւ»· Բ ա գ մ ա վ է պ, 1898, էջ 122:
[43] Orelli, անդ, I, էջ 154, 205· II, էջ 23—24 եւն:
[44] «Վիշապ այլապէ ինչ բնութիւն չէ՝ եթէ ոչ օձի», Եղնիկ, 120:

Ապեպի կը համապատասխանէ Վրիդրա (= Թշնամի), որ անոր պէս օձի կերպարանքով կը մտածուի՝ եւ իրեն օգնական ունի Պանինները: Վրիդրայի հակառակորդն է Ինդրա՝ ամպրոպի աստուածը· ան զինուած է կայծակով — Գաբրիէլ հրեշտակին պէս — եւ իրեն զինակից Մարուտներուն հետ կ'ազատէ ամպերու կովը, որ բունն հետ կ'ազատէ ամպերու կովը, որ բանուած կ'ըլլայ չարեբէն: Ամպերու այս կովը՝ նոյն է անձրեւաբեր ամպին հետ եւ միայն հնդիկներու հաւատքին չէ որ կը վերաբերի: Մեր քով, օրինակի համար, կայ նոյնը· Շիրակացիները հանելուկ մ'ունին աստղներու եւ ամպի վրայ, որուն մէջ ամպը կովու մորթին հետ հաւասար համարուած է· «Բուռմ աւազ ունիմ, թիւ համար չունի· կովի կաշիմ ունիմ, ծալուելիք չունի [45]»: Բայց չատ անգամ արեւն է վիշապներէն բանուողը· այս պարագային աղջիկ կը նկատուի: Օրինակի համար այսպիսի է ճապաոնական առասպելին մէջ [46]. Երբ որ Իզանագի իր ձախ աչքը կը լուայ, անկից յառաջ եկաւ Ամատերասու՝ արեւու դիցուհին, միւս աչքէն՝ լուսնոյ աստուածը· իսկ քթէն՝ փոթորկին կինը: Վերջինս փոխանակ հանդարտ ծովուն վրայ ծնալու, ամբողջ մթնոլորտին մէջ տարածուեցաւ եւ խառնակութիւն հանեց:

վարող «365 Սուրբք, որ կան ի սիրտ արեգականն» խօսքը, զոր յառաջ կը բերէ Ալիչան [59], այս իմաստով հակնալու է։ 1633ին Chiaramonti անունով մէկը գիրք մը գրած է, որուն մէջ կ'ըսէ [60], որ «Սատուրնոս, Արամազդ, արեւը եւ այլն հրեշտակներու միջնորդութեամբ չարժման մէջ կը դրուին»։ Յետոյ Գալիլէիի գրութիւնը հերքելու դիտումով յառաջ կը տանի. «եթէ երկիրս դառնար, այն աստեն կենդրոնին մէջ պիտք էր հրեշտակ մը դանուէր։ Բայց միայն սատանաները կան հոն (դժոխք). ուստի սատանայ մը պիտք էր երկիրը չարժման մէջ դնել»։

Արեգակը ցերեկուան ամբողջ տեւողութեան ընթանալէն եւ կռիւներ մղելէ վերջը՝ այլեւս կը հասնի իր վախճանին։ Արեւն այլեւս յոգնած է եւ նոյն իսկ — ինչ ինչ ազդերու հաւատքով — մահամերձ։ Մերքով այս երկու (յոգնութիւն-հանդիստ, մահ) տեսագէտներն ալ գոյութիւն ունին. Վանեցիներու [61] կարծիքով «արեւը կ'ներթայ հանգչելու ըրած ուղեւորութենէն»։ Վերջապէս՝ արեւը ծով կը մանէ, կը լողայ կը մաքրուի։ Այն տեղն արեւմուտքի երկնքին վրայ երեւցող չառագոյն, մոխրագոյն եւ ձիւնագոյն ծալ ծալ ամպերն՝ արեւուն անկողնոյ քօղը եւ վարագոյրներն են [62]։ Անկողինը կը հանդերձեն հրեշտակները եւ կը փռեն ծովուն տակ՝ վրիպուրներուն վրայ։ Սրուանձտեանց նոյնպէս կը հաղորդէ [63], որ արեւու մայրը կը լուայ իր տղան, ջրէն կը հանէ, անկողին կը դնէ եւ իր կենսատու երիտասարդացնող կաթով կը դիեցընէ։ Արեւն այսպէս զօրացած՝ առտու անկողնէն կ'ելլէ. հրեշտակները կու գան անոր «հալուլը կը հագցընեն [64]»։ — Նոյնպէս կայ այն հայեացքը, թէ իրիկունը կը մեռնի արեւը։ Շիրակի [65] մէջ կը հաւատան, որ վերջալոյսի արեգակը «մեռելի վայ արեւն է» եւ կամ [66] «մեռելի արեւ» է։ Աւելի պայծառ կը խօսի Ներսէս Շնորհալի [67] հանելուկի մը մէջ, որ չատ թանկագին նչխար մըն է՝ հնութենէ մնացած։ Այս է հանելուկը.

Տեսի զմանուկ մի որ ծնանէր,
Եւ ի նոյն օրն մեռանէր
Յետ թաղելոյն դարձեալ յառնէր,
Ի այլ գեղեցիկ զինքն ցուցանէր։

Հանելուկիս պատասխանն է. «Արեգակն»։ Հոս քանի մը բառով մեր աղջեւ դրուած է արեւուն օրական չրջանը։ Մանուկը՝ որ կը ծնանի, նորածագ արեւն է, որ սակայն իրիկունը կը մեռնի [68]։ Բայց յաջորդ օրը զարձեալ յարութիւն կ'առնու եւ աւելի գեղեցիկ ու փառաւոր՝ ասպարէզ կ'ելլէ։ Ցոյներու կարծիքով Հելիոս իրիկունն այլեւս կը յոգնի իր ըրած ճամբորդութենէն, ծով կը մանէ, կը լողայ եւ արեւելք կ'ելթայ հոն հանդչելու համար. իր պալատն արշալոյսի կողմն է [69]։ Եգիպտացիներ Տում արեւագիքը կը համապատասխանէ երեկոյեան արեւուն եւ կը մտածուէր իբր ծերունի մը, որ գաւազանին վրայ կը յենու։ Մեռնելու տեսագիծն ալ գոյութիւն ունի օտարներու քով։ Այսպէս եգիպտացիներ Ռա աստուածը, որ ամէն առաւօտ նոր կը ծնանի, բնականաբար մեռած կը նկատուի ծնանելէն յառաջ [70]։ Հիւսիսային Հարիչիտանի մէջ հաւատք կայ, որ իրիկունը ծովուն մէջ կ'ինկնայ արեգակը եւ կը մարի, որովհետեւ կրակէ է. բայց յաջորդ օրը բարձրացող աստուածութենէ մը նոր կրակ կ'ընդունի [71]։ Պոլինէզեան Մաուի արեւը դիքը՝ իր վերջը կը գտնէ արեւմուտք բնակող պառաւին երախին մէջ։

[59] Հին Հաւատք, էջ 95։
[60] A. Kistner, Geschichte der Physik, I, Berlin und Leipzig, 1919 (Sammlung Göschen Nr. 293), էջ 70—71։
[61] Գրոց ու Բրոց, էջ 107։
[62] Գաղղիերէն se lever եւ se coucher բայերը թէ՛ անկողնէն ելլել եւ պառկիլ ու թէ՛ արեւու մաք մտնել եւ ծագիլ կը նշանակէ։ Հմմտ. նաեւ levant, couchant։ Հին հայերէն «հանգիստ(ք)» մայրամուտը կը նշանակէ։
[63] Համով Հոռով, էջ 258։ Մաթիկեան, անդ, էջ 271—272։
[64] Գրոց ու Բրոց, էջ 108։
[65] Էմինեան ազգը· ժող·, Ա, էջ 198։
[66] Մանանայ, էջ 87։
[67] Զափարեանք, Վենետիկ 1830, էջ 564։
[68] Ագաթանգեղոսի համաձայն լուսինը «զօրինակ յարութեան յանձին բարձեալ բերէ···, ցուցանել երկրաւորաց զթաքաւերութիւնն ամենայն մեռելոց յարութեան։ յարեւմտից մինչեւ յարեւելս երթայ ի մանկութիւն։ Դարձեալ յարեւմտեան··· ծերացեալ հասանէ, պառի, թաղի, գուշակ թաղելոց, յարութիւն մեռելոց»։ Վենետիկ 1835, էջ 80։ Նորածագ լուսինը տեսնելով՝ Կ'ըսեն Վասպուրականի մէջ. «Ծեր գնացիր՝ ոտայ եկար, տիւ ոտայ»։ Ա զ գ ր· Հ ա ն դ·, Ի, էջ 182։
[69] «Արեւուն հանգստավայրը արեւելք դնելը, որ ըստ երեւոյթին ճիշդ չէլլայ — ինչու որ արեւմուտք յոգնող արեւը՝ նաեւ հոն կրնայ իր յոգնութիւնն առնուլ — սակայն՝ ազգերու համեմատական օրինակները եթէ նկատողութեան առնունք, արեւելքի հայող տարբերակն (variante) աւելի ընդհանուր է»։ Մաթիկեան, էջ 271։
[70] Orelli, անդ, I, էջ 154 եւ 155։
[71] Publication d'hommage offerte, եւն·, էջ 292։

Երբ արեւը մար կը մտնէ, այլեւս երկիրս չար աստուածութիւններու ենթարկուած կը համարուի։ Այս հայեացքին ծագումն մեծապէս նպաստած է անշուշտ գիշերը իր խաւարով եւ արհաւիրքներով։ Գիշերուան ընթացքին ազատ գործունէութիւն ունին չար եւ խաւարային ոգիները, այնպէս որ ամէն չարագէտ պատահար անոնց կը վերագրուի։ «Արդ սոյն նախապաշարումը ա՛յն աստեն միայն իմաստ մը կը ստանայ, երբ գիշերային խաւարի դիցարանական անվնասութիւններուն միջեւ եղած յարմարութենէն դէպի տակի [72]։ Արեւը կը հալածուի երբեմն — անոնցմէ կը կլլուի։ Անշուշտ այս դաղափարէն ծագում առած են չատ մը աւելորդապաշտութիւններ, որոնք տեղի կ'ունենան գիշերուան ընթացքին եւ — միայն գիշերուան ընթացքին։ — Արեւն հալածող ոգիները, որոնք «գիշերուան մայրեր» կը կոչուին, «Ադամայ տարուընկ ի վեր» քալէ, անոնք կը քալեն՝ չեն կրնար հասնիլ։ Իրիկուններն մեր աչխարհքը կը տեսնեն որ արեւը մար է մտած; «մեռելի արեւն» է։ Իրենց բարկութենէն ամէնքը կը փախչին երկրի վրայ։ Սար, միասին խաւար կը փչեն երկրի վրայ։ Սար, քար, տուն տեղ, գիւղ, քաղաք, ամէն կողմ կը մտնեն կ'ելլեն, կարծելով թէ արեւը տեղ մը պահուըտած է։ Երբ չեն գտներ, գետնի տակ [74] կը մտնեն գայն փնտռելու համար։ Հազիւ թէ անոնք վար կ'ներթան, «պօթրան կը մաղկաս» (արշալոյս կ'ըլլայ), արեգակը գետնի տակէն կ'ելլէ։ Իսկ թէ որ արեւուն հասնին եւ գայն տեսնեն, «հողի երես» մարդ չի մնար [75], ամէն բան կը ջնջեն եւ օձերով կը լեցընեն։ Խաւարչրոյ մէջ կը հաւատան թէ գիշերամայրը — միայն մէկ հատ — արեւը կը հալածէ, գայն կլլէ եւ իր խաւար փորին մէջ կը պահէ մինչեւ առտու։ Այս իմաստն ունի «գիշերն խաւարաբեր եւ օրակուլ» խօսքը [76] եւ կանկատուացեայ «գիշերակուլ» բառը, որով կ'ակնարկէ թէ «գիշերէն կլլուած» է արեւը [77]։ Արդ քանի որ այդ ոգիներն «անբեւը [77]։ Արդ քանի որ այդ ոգիներն «անդար (անթիւ) հազար են, աչխարհ արարած բռներ են» եւ «գիշերուան չարեր ըմէն չարագէտ պատահար անոնց կը վերագրուի։ «Արդ սոյն նախապաշարումը ա՛յն աստեն միայն իմաստ մը կը ստանայ, երբ գայն լուսոյ եւ խաւարի դիցարանական անվնասութիւններուն միջեւ եղած յարմարութենէն հետ որ եւ իցէ կերպով նախնական թշնամութեան հետ որ եւ իցէ կերպով աղերսի մէջ դնենք [72]։ Արեւը կը հալածուի երբեմն — անոնցմէ կը կլլուի։ Անշուշտ այս դաղափարէն ծագում առած են չատ մը աւելորդապաշտութիւններ, որոնք տեղի կ'ունենան գիշերուան ընթացքին եւ — միայն գիշերուան ընթացքին։ — Արեւն հալածող ոգիները, որոնք «գիշերուան մայրեր» կը կոչուին, «Ադամայ տարուընկ ի վեր» քալէ, անոնք կը քալեն՝ չեն կրնար հասնիլ։ Իրիկուններն մեր աչխարհքը կը տեսնեն որ արեւը մար է մտած; «մեռելի արեւն» է։ Իրենց բարկութենէն ամէնքը կը փախչին երկրի վրայ։ Սար, միասին խաւար կը փչեն երկրի վրայ։ Սար, քար, տուն տեղ, գիւղ, քաղաք, ամէն կողմ կը մտնեն կ'ելլեն, կարծելով թէ արեւը տեղ մը պահուըտած է։ Երբ չեն գտներ, գետնի տակ [74] կը մտնեն գայն փնտռելու համար։ Հազիւ թէ անոնք վար կ'ներթան, «պօթրան կը մաղկաս» (արշալոյս կ'ըլլայ), արեգակը գետնի տակէն կ'ելլէ։ Իսկ թէ որ արեւուն հասնին եւ գայն տեսնեն, «հողի երես» մարդ չի մնար [75], ամէն բան կը ջնջեն եւ օձերով կը լեցընեն։ Խաւարչրոյ մէջ կը հաւատան թէ գիշերամայրը — միայն մէկ հատ — արեւը կը հալածէ, գայն կլլէ եւ իր խաւար փորին մէջ կը պահէ մինչեւ առտու։ Այս իմաստն ունի «գիշերն խաւարաբեր եւ օրակուլ» խօսքը [76] եւ կանկատուացեայ «գիշերակուլ» բառը, որով կ'ակնարկէ թէ «գիշերէն կլլուած» է արեւը [77]։ Արդ քանի որ այդ ոգիներն «անդար (անթիւ) հազար են, աչխարհ արարած բռներ են» եւ «գիշերուան չարեր ըմէն չարագէտ պատահար անոնց կը վերագրուի։ «Արդ սոյն նախապաշարումը ա՛յն աստեն միայն իմաստ մը կը ստանայ, երբ գայն լուսոյ եւ խաւարի դիցարանական անվնասութիւններուն միջեւ եղած յարմարութենէն հետ որ եւ իցէ կերպով նախնական թշնամութեան հետ որ եւ իցէ կերպով աղերսի մէջ դնենք [72]։ Արեւը կը հալածուի երբեմն — անոնցմէ կը կլլուի։ Անշուշտ այս դաղափարէն ծագում առած են չատ մը աւելորդապաշտութիւններ, որոնք տեղի կ'ունենան գիշերուան ընթացքին եւ — միայն գիշերուան ընթացքին։ — Արեւն հալածող ոգիները, որոնք «գիշերուան մայրեր» կը կոչուին, «Ադամայ տարուընկ ի վեր» քալէ, անոնք կը քալեն՝ չեն կրնար հասնիլ։ Իրիկուններն մեր աչխարհքը կը տեսնեն որ արեւը մար է մտած; «մեռելի արեւն» է։ Իրենց բարկութենէն ամէնքը կը փախչին երկրի վրայ։ Սար, միասին խաւար կը փչեն երկրի վրայ։ Սար, քար, տուն տեղ, գիւղ, քաղաք, ամէն կողմ կը մտնեն կ'ելլեն, կարծելով թէ արեւը տեղ մը պահուըտած է։ Երբ չեն գտներ, գետնի տակ [74] կը մտնեն գայն փնտռելու համար։ Հազիւ թէ անոնք վար կ'ներթան, «պօթրան կը մաղկաս» (արշալոյս կ'ըլլայ), արեգակը գետնի տակէն կ'ելլէ։ Իսկ թէ որ արեւուն հասնին եւ գայն տեսնեն, «հողի երես» մարդ չի մնար [75], ամէն բան կը ջնջեն եւ օձերով կը լեցընեն։ Խաւարչրոյ մէջ կը հաւատան թէ գիշերամայրը — միայն մէկ հատ — արեւը կը հալածէ, գայն կլլէ եւ իր խաւար փորին մէջ կը պահէ մինչեւ առտու։ Այս իմաստն ունի «գիշերն խաւարաբեր եւ օրակուլ» խօսքը [76] եւ կանկատուացեայ «գիշերակուլ» բառը, որով կ'ակնարկէ թէ «գիշերէն կլլուած» է արեւը [77]։ Արդ քանի որ այդ ոգիներն «անդար (անթիւ) հազար են, աչխարհ արարած բռներ են» եւ «գիշերուան չարեր ըմէն չարագէտ պատահար անոնց կը վերագրուի։

[72] Մաթիկեան, անդ, էջ 260։
[73] Մանանայ, էջ 87։ Էմինեան ազգ· ժող·, Ա· էջ 179։ Հմմտ. նաեւ Համբիցկներու հայեացքը, Ա զ գ ր· Հ ա ն դ·, Զ, էջ 114։
[74] «Գետնի տակ» հոս պիտք է հասկնալ տանդարձառը, ուր գացած կը համարուի արեգակը։ «Անդ որ ի վեր յերկինս խաւար լինի (երբ արեւը մար մտնէ) ուստի՞ կ· ա՞յ ոտքէն կ'ելնէ, եւ ուրեք ծածկի զպայծ· որպէս եւ ի խոնարհ իջանէ, եւ նել։ Զի իբրեւ ի վերուստ ի ներքուստ ի վեր եկեալ դարձեալ գնացեալ իբրեւ ի ներքուստ ի վեր եկեալ համբառնայ»։ Եզնիկ, անդ, էջ 246։ Հմմտ. Ա զ գ ր· Հ ա ն դ·, Ա, էջ 358· XVII, 122։
[75] Գերմանացիներու համաձայն գայլ մը չանէ ազգը· ժող· Ա, էջ 179։ Նման ազգ· ժող· Ա, էջ 179։ Նման ազգ· ժող· Ա, էջ 179։ Նման ազգ

չի եւ նրանց մայրը անիծէ· ջուր չեն թափում, որովհետեւ այդ ժամանակ սատանաները զբօսնում են, կարող է նրանց վրայ թափուիլ[83]»:

Շատ մեծ նմանութիւններ կրնանք գտնել այս նիւթիս մասին Պարսիկներու քով: Գիշերուան ժամանակ Ահրիման իր արբանեակներով համարձակ կը սիրէ «մարմնաւոր աշխարհին» վրայ· այս առենն է որ Ահրիմանի արարչագործութեան ամբողջ կեանքները կը վխտան երկրի վրայ[84]: Երբ արեւը դեռ չէ ելած, չար ոգիները կը սպանեն մարմնաւոր աշխարհը եւ բարիները կը ողջ չեն ըլլար զանոնք արգիլել[85]: Հոմերոսի[86] համաձայն արեւն իրիկունը կ'երթայ խաւարին մէջ կը թաղուի: Ասորաբաբելական կրօնը, Հարաւային եւ Միջին Ամերիկայի ցեղերն, Աւստրալիացիները եւայլն կը հաւատային թէ արեւը վիշապի մը (դիւերավիշապին) կուլ կ'երթայ· ասով անոր հետ արարածներն ալ կարծես թէ կը մեռնին· բայց յաջորդ օրն արեւու հետ արդէն կը յաղթէ խաւարին եւ ամբողջ էակները վերստին կը ստեղծէ, զանոնք գիշերավիշապին մութ ծոցէն հանելով[87]: Հրոյ երկրին մէջ՝ հայերու նման, ուտելէ կը վախնան իրիկունը, եւ երբ հարկ ըլլայ ուտել, կաոր մը մխ կը նետեն անկէ դուրս խաւարի աստուածութեան եւ յետոյ կ'ուտեն, ըսելով աստուածին· «Մեզի հանդէպ բարի եղիր» (չարիք մի՛ հասցըներ): Եթէ այս պայմանները չկատարեն, անտանելի ցաւեր կ'ունենան[88]:

Թէ արեւը մար մտնելէն վերջն ի՛նչ կ'ըլլայ, այս մասին ժողովուրդը կը պատասխանէ այլ եւ այլ ըմբռնումներ պարզելով մեր առջեւ: Արդէն տեսանք, որ երբեմն մեռած կը համարուի: Ասկից զատ կան նաեւ ուրիշ հայեացքներն ալ· այսպէս՝ թէ արեւը անդարամեան կ'իջնայ, ծովուն մէջ կը հանգչի եւ վերջապէս թէ իր մօր քով կը վերադառնայ:

Սանդարամետը կը մտածուի երկրիս արեւմտեան ծայրը· հոս է անոր մէկ դուռը· միւսն ալ արեւելք: Արեւն հալածող գիշերամայրերը երբ «սարերաց տակէն կ'ելլեն մեր աշխարհ», ինչպէս Սրուանձտեանց կը գրէ[89], արդէն արեւը երկրին տակ մտած կ'ըլլայ, անոր համար գիշերամայրերը կը հետապնդեն փախչող արեւը եւ «կ'իջնեն չոմ (մինչեւ) գետնի տակ, ծովու ալիկներ աշխարհ երկիր կայ», հոն կ'երթան արեւը կը փնտռեն: Յոյներն[90] ալ արեւուն մար մտած տեղը սանդարամեան մուտք կը մտածէին: Եգիպտական[91] Ռան գիշերուան ընթացքը ստորին աշխարհին մէջ կ'անցընէ: Բաբելացիներու սանդարամեանը նմանապէս ստորերկրեայ է· անոր արեւելեան դռնէն արեւը կ'ելլէ, արեւմտեան կողմէն մար կը մտնէ: Ենոքէն չատ յաջող կերպով նկարել տուած է այս երեւակայական պատկերը:

Ինչպէս որ «ծովու ՝ալիկներ աշխարհ երկիր կայ» խօսքէն եւ Ռան նաւակէն արդէն կարելի է ենթադրել, արեւը ծովուն մէջէն կամ վրայէն կը ճամբորդէ: Լաւնք դարձեալ Եգնիկի[92]. «Ձերեկ առ հարաւակողմամբ գնայ (արեգակն) ընդ արեւմուտս, եւ գայդ առ հիւսիսեաւ դառնայ յարեւելս՝ ընդ լերանց ստորոտովք, որպէս ասեն խմաստունք· եւ ա՛չ ընդ ծով, որպէս ասենն, եւ ա՛չ ի ներքոյ երկրի, զի ի ներքոյ երկրի ոչինչ է եւ ընչի իմիք յոչինչի չէ հնար գնալ, եւ ոչ ցամաքական բնութեան ընդ խոնաւութիւն ջուրց»: Բայց ժողովուրդն ասով գոհ չէ, այլ կ'առարկէ· «Այլ, ասեն, մեք իսկ աչօք տեսանեմք, զի ի ծովէ ելանէ»: Եգնիկ կը պատասխանէ· «Եւ զայն ոչ գիտեն՝ թէ վասն զի ցամաք ուրեք ի ծովէ անտի ոչ երեւի, յայն սակս թուի՝ թէ ի ծովէ անտի ելանիցէ: Որպէս յորժամ թէ յարեւմուտս ոք մօտ իցէ եւ լեառն ինչ յարեւելից կողմանէ կայցէ, թուի նմա՝ թէ ի լեռնէ[93] անտի ելանիցէ արեգակն (ասով հերքել կ'ուզէ այն ժողովրդական հաւատքը՝ թէ լերան մը տակէն կամ եռեւէն կ'ելլէ արեւը): Նոյն պէս եւ նոցա՝ որ մօտ առ ծովուն կայցեն... Թուի՝ թէ ի ծովէ ելանիցէ:

[83] Ա.Պ.Բ· Հանդ·, Ա, էջ 327· Բ, էջ 242 եւն:
[84] Spiegel, անդ, II, էջ 68:
[85] Անդ:
[86] Ողիսական, Գ:
[87] Մաանիկեան, անդ, էջ 267:
[88] Publication d'hommage եւն, էջ 274:
[89] Մանանայ, էջ 87: Հմմտ. Ա.Պ.Բ· Հանդ·, էջ 261, ուր Ալաշկերտցիներու հետաքրքրական արեւը դիշերուան ընթացքին ստորերկրեայ աշխարհին մէջ 7 աւերակ քաղաքներու մէջէն կ'անցնի մէկ ժամուան մէջ: Տե՛ս նաեւ X, էջ 198 եւն:
[90] Orelli, անդ, II, էջ 245:
[91] Անդ, I, 173:
[92] Անդ, 218—219: Հմմտ. նաեւ էջ 245—249:
[93] Ավետարանի մէջ Տիրէ բառածն ա՛յն լեռ-նազարէթն է, որուն շուրջն կը գտնուին արեւն ու միւս աստղերը· իրիկունն անոր մէջը կը մտնեն եւ առաւ անկից դուրս կ'ելլեն: Հմմտ. արեւելք եւ արեւմուտք բառերը:

— Այլ եւ ցօղ սատիկ, ասեն, արկանէ յաշխարհն. ուստի յայտ է թէ ի ծովէն ելանէ»: Շերեակացիները[94] կը կարծեն՝ թէ իրիկունն արեւը ծովուն մէջէն անցնելով արեւելքէն վերստին կ'ելլէ: Սասունցիներուն[95] հաւատքը քիչ մը աւելի մանրամասն է· «Հազիր լեռան մը տակէն կ'ելլեն նախ 12 «զալ»ներ, սեւ սեւ արարներ· եւ այդ լեռան վրայ լուսեղէն ճալթիներով ճառագայթի պէս կը զարնեն· լեռը կը ցածնայ, ամեն սարերը երենց գլուխը կը խոնարհեն· արեւը իր երեսը լուացած ժամանակ ջուրի ցօղերով կը սրսկուին սարերը եւ ցաքերը... Ցանկարծ արեւու ոսկի գլուխն ու հրեղէն մարդերը կ'երեւան»: Հոս լերան եռեւէն ծագելու դադարիարն աւելի դերակչիռ է քան ծովու մէջէն ծագիլը, բայց վերջին տեսակէտն ալ կը չեշտուի տեղացող սատիկ կէտն ալ կը չեշտուի տեղացող սատիկ ցօղին յիշատակութեամբ: Հոմերոս[96] կը հաստատէ՝ թէ երբ արեւը մար մտնէ, ծովու ալիքներուն տակ կ'իջնայ, իսկ ելքին՝ ալիքները կը թողու:

Արեւն ունի իր խնամածու մայրը, որ խստիւ կը պահանջէ՝ թէ արեւն իրիկունը չուշանայ, գայն կը լուայ, խանձարուրի մէջ կը դնէ, կը դիեցընէ եւն: Թէ արեւու մօր այս հայեացքին հետ «մայր մտնել» եւ յարակից բացատրութիւններն որ եւ է առնչութիւն ունի՛ թէ չէ, առ այժմ անստոյգ կը թնայ: Միայն այսչափն ըսել հարկ է, որ ուրիշ ազգերու մէջ ալ կայ այս հաւատքն, թէ արեւն իր մօր քով կ'երթայ իրիկունը: «Արեւամօր գաղափարը[97]... չատ տարածուած է, ծովեզերեայ բնակիչներու առհասարակ բնաւեալական է, որոնք նկատելով որ արեւն ամէն իրիկուն ծովը կը խորասուզուի կամ ծովէն կ'ելլէ, երկուքին մէջ մօր եւ որդւոյ ազերս երեւակայեցին»:

[94] Խրիմեան ազգ· ժող·, Ա, էջ 198:
[95] Գրոց եւ Բրոց, էջ 108:
[96] Ողիսական, Բ· եւ Գ·: Ալաշկերտցիներու հաւատքով՝ արեւը երբ առաւ ծովէն կ'ելլէ, երկրին չափազանց մօտ կ'ըլլայ, որուն հեռանալով երկիրն այրելու վտանգի մէջ կը մտնէ: Բայց հակայ երկիրն այրելու վտանգի մէջ կը մտնէ: Բայց հակայ երկիրն այրելու վտանգը եւլեալով թեւերը կը պարզէ Թռչուն մը անոր դիմացը եւլեալով թեւերը կը պարզէ Թռչուն մը անոր դիմացը եւլեալով թեւերը կը պարզէ ու երկրի վրայ չուզ կ'ընէ: Այս դիերքին մէջ արդէն երկրի վրայ չուզ կ'ընէ: Այս դիերքին մէջ արդէն երկրար չի կրնար ինալ· վասն զի կէսօրն մարդն կ'այրէն անոր թեւերը եւ Թռչունը ովկիանոսին մէջ կ'իյնայ: Այս առն արեւն արդէն իսկ կորանցուցած է իր սատիկ ջերմութիւնն ու երկիրը գերծ է այրելու վտանգէն: Թռչունը ովկիանոսին մէջ վիժանդէն: Թռչունը ովկիանոսին մէջ վիժանդ ու կը կապուտուրի եւ յաջորդ օրը կը զովանայ ու կը կապուտուրի: Այսպէս պիտի վերստին կը դիմաւորէ արեգակը: Ա.Պ.Բ· Հանդ·, IX, էջ 269:
[97] Մաանիկեան, անդ, էջ 273:

Այսպէս Օրելլի[98] կը յիշէ հիւսիսային (սկանտինաւեան) Ֆրիգդ գերագոյն աստուածուհին, որ Օդինի՝ գերագոյն աստուածին կինն է· Ֆրիգդ կը բնակի ծովու սրահներուն մէջ: Ամանք գայն արեւու դիցուհին կը համարին, որ (արեւը) ծովու մէջէն կ'ելլէ եւ դարձեալ անոր մէջ կը մտնէ: Հոս թէեւ մօր եւ զաւակի ազերսը չէ չեշտուած, բայց եթէ հայկական ըմբռնումով նայինք անոր վրայ, բաւական աչքի կը զարնէ նմանութիւնը· հայկական հայեացքն այս է, որ արեւն իրիկունն «իր մօր գիրկը կ'երթայ եւ կը հանգչի» ովկիանոսի մէջ[99]: Աբեւամայրն արեգակին հետ ա՛յնչափ մեծ ազերս ունի, որ վերջալոյն ու արշալոյսը կը նոյնանան անոր հետ[100]: Ոսկեղէն հարսնիքի անոր հետ[100]: Ոսկեղէն հարսնիքի գուտով մը պճնուած կը մտածուի, աչքերն արեւու պէս կը փայլին եւ գեղեցկութիւն կը չնորհէ: Յատկապէս Արշալոյսքերն արեւու պէս կը փայլին եւ գեղեցկութիւն կը չնորհէ: Յատկապէս Արշալոյսթիւն կը չնորհէ: Յատկապէս Արշալոյսթիւն կը չնորհէ: Յատկապէս Արշալոյսթ